

ABBASOVA SƏDAQƏT ABBAS Q.
Azərbaycan Universiteti

Ceyhun Hacıbəyli 71
sadaqatabbasova@mail.ru

FLEKTİV VƏ İLTİSAQİ DİLLƏRDƏ SUPRASEQMENT SƏS ƏVƏZLƏNMƏLƏRİNİN BƏZİ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə:

Dünya dillərində seqment mahiyyətli hadisələrdən sayılan seqment səs əvəzlənmələri müxtəlif dillərin materialları əsasında fonetik aspektdən (məsələn, mövqə əvəzlənmələri, kombinator əvəzlənmələr, tarixi səs əvəzlənmələri və s.) müxtəlif dərəcədə öyrənilsə də, morfoloji vasitə kimi çıxış edən səs əvəzlənmələrinin dillərin tipoloji inventarının formalaşdırılması üçün universal və spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi vacib məsələlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Səs əvəzlənmələri seqment və supraseqment əvəzlənmələr olaraq təzahür edir. Əvəzlənmələrin operandı kimi hər zaman seqment və ya fonem silsilələri çıxış edir. Seqment səs əvəzlənmələri ilə müqayisədə supraseqment əvəzlənmələr az yayılmışdır.

Morfoloji vasitə kimi çıxış edən seqment və supraseqment səs əvəzlənmələri barədə İ.Melçukun təklif etdiyi təsnifat özünün hərtərəfliliyi və sistemliliyi ilə fərqlənir. Həmin təsnifatdan çıxış edərək qohum və ya qohum olmayan dillərdə seqment və supraseqment səviyyələrdə a) substitusiyalar, b) qısaltmalar, c) genişlənmələr, d) metatetik səs əvəzlənmələri olmaqla dörd əsas qrupu fərqləndirmək olar. Müxtəlif dillərdə istənilən səs əvəzlənməsi bu qrupların birinə aid olur. Belə dəyişmələr, söz kökündəki saitləri, söz kökünün son samitlərini, müxtəlif nitq hissələrini, əsasən, isim düzəldən şəkilçilərin (suffikslərin) son samitlərini, feil düzəldən prefikslərin tərkibindəki samitləri və s. əhatə edir.

Açar sözlər: *səs əvəzlənmələri, seqment, supraseqment, flektiv, iltisqi*

Dilçilik elmi nitq axınında xətti və ya seqment vahidlərlə yanaşı, qeyri-xətti və ya supraseqment vahidləri də fərqləndirir. Qeyri-xətti və ya supraseqment vahidlərə vurğu və onun bütün növləri, eləcə də intonasiya aid edilir. Bu vahidlər xətti və ya seqment vahidlərdən onunla fərqlənir ki, onlar, yəni supraseqment vahidlər özü-özünə, nitq səslərindən ayrılıqda, sərbəst şəkildə deyil, yalnız onlarla birlikdə mövcud ola bilirlər. Bu vahidlərin adı – *supraseqment* – buradan qaynaqlanır. Onlar sanki xətti, yəni seqment vahidlər olan samit və saitlərin üzərinə əlavə xüsusiyyət kimi yüklənir. Seqment vahid ayrılıqda, supraseqment vahid isə yalnız onunla birgə tələffüz edilə bilir. Əslində bunlar seqmentüstü vahidlərdir.

Ədəbiyyatda onlar müxtəlif terminlərlə adlandırılır: “*суперсегментные, сверхсегментные* (16, 14-15) “несегментные”, “надсегментные”, “сверхсегментные”, “суперсегментные”, “супрасегментные” (18, 64), “супрасегментные” (17, 11-62), “суперсегментные” (19, 69), «супрасегментный» və «суперсегментный» (15, 72), “suprasegmental(s)” (23, 135; 22, 23).

Dilin səs qabığının suprasegment xüsusiyyətlərinə səsin əsas ton ucılığının qalxıb-düşməsi, səslənmə intensivliyinin dəyişməsi, bu və ya digər nitq parçasının tələffüz tempi, fasilədən istifadə və onun xarakteri aid edilir. Bütün bunlar həm də prosodik hadisələrdir. Prosodik hadisələr dilin müxtəlif vahidləri – heca, söz, söz birləşməsi, cümlə – çərçivəsində təzahür edir. Məsələn, heca çərçivəsində bir sıra dillərdə heca vurğusu adlanan hadisə, söz çərçivəsində söz vurğusu və s. müşahidə edilir. Bunlar fonoloji cəhətdən məna fərqləndirilməsinə xidmət edir və bu prosesdə mühüm rol vurğu və intonasiyanın üzərinə düşür.

Morfoloji vasitələr arasında seqment səs əvəzlənmələri kimi, suprasegment səs əvəzlənmələri də vardır. Fonem silsilələri şəklində ortaya çıxan seqment mahiyyətləri kimi, vurğu, intonasiya, prosodiya ilə əlaqəli komplekslər də suprasegment mahiyyətlər kimi təzahür edir.

Suprasegment səs əvəzlənmələri morfoloji vasitə kimi çıxış etdikdə morfoloji və ya qrammatik mənanın reallaşmasına xidmət edir. Seqment səs əvəzlənməsi zamanı morfem, söz və daha mürəkkəb dil vahidlərinin tərkibinə daxil olan nitq səsləri müxtəlif qrammatik formaların və ya təkhecalı sözlərin əmələ gəlməsində dəyişə və ya bir-birini əvəz edə bildiyi kimi, suprasegment səs əvəzlənməsində də suprasegment mahiyyətli hadisələr olaraq fəaliyyət göstərən vurğu və intonasiya morfonoloji şəraitdə morfem çərçivəsində müxtəlif fonem və ya fonem birləşmələri dəyişir ki, bunun sayəsində morfemlər özlərinin müxtəlif variantlarında fərqli fonem tərkibinə qovuşur. Müxtəlif qrammatik və ya morfoloji mənalardan ifadəsi ilə əlaqəli “suprasegment səs əvəzlənmələri” termini bəzən daha geniş mənada, yəni morfemin fonematik müxtəlifliyinin prosodik xüsusiyyətlər hesabına sözlərin və qrammatik formaların fərqləndirilməsi üçün istifadə edilməsi kimi işlədilir.

Bəllidir ki, sözün qrammatik formasının dəyişməsində vurğu bir hecadan digərinə yerini dəyişə bilər (1) və ya eyni hecadan qala bilər (2). Məsələn:

Rus: (1) *двѣсти – двухсот, пятьдесят – пятидесяти*; (2) *море – морем*,

İngilis: (1) *economy – economic, inform – information*, (2) *revolution – revolutionary; usual – usually*,

Azərbaycan: (1) *alma – almanın, evlər – evlərdə*; (2) *almış – almışmış – almışdı*.

Vurğunun yerini dəyişməsindən asılı olaraq, sərbəst və sabit vurğu növləri fərqləndirilir. Sərbəst vurğu qrammatik forma dəyişərkən sözdə bir hecadan başqasına yerini dəyişir. Rus, alman, litva və b. dillərdə sərbəst vurğu geniş yayılmışdır.

Rus dilində: *рука* – *руку*, *голова* – *голову* – *голов*, *город* – *города*, *весёлый* – *весел* – *веселе*, *десять* – *десяти*, *отдать* – *отдал* – *отдала*;

Litva dilində: *ranka* “əl” – *rañkos* “əllər” – *rankas* “əllərini” (12, 506).

Bəzi tədqiqatçılar bu hadisəni “vurğu(nun) əvəzlənməsi də adlandırırlar (20, 91; 21, 134).

Sabit vurğuya malik dillərdə bəzən vurğunun sabitlik keyfiyyəti sərbəstliyə meyil edir. Bu, qrammatik formanın əmələ gəlməsi zamanı sözün heca tərkibinin, sözdə hecaların sayının dəyişməsi halında baş verir. Məsələn, sabit vurğunun sondan əvvəlki hecaya düşdüyü polyak dilində suffiksin və ya şəkilçinin artırılması, yaxud həmin morfemlərin atılması halında vurğu başqa hecaya keçir. Məsələn: *ulica* “küçə” – *ulic* “küçələrin”, *nowy* “yeni” – *nowego* “yeninin”, *czytam* “oxuyuram” – *czytaem* “oxudum” (18, 158).

Morfoloji səs əvəzlənmələri dilin prosodik elementlərindən sayılan intonasiyanın hesabına da ola bilər. Tonal vurğuya malik dillərdə səs intonasiyası sözlərin və formaların fərqləndirilməsində müəyyən funksiya daşıyır. Məsələn, litva dilində səs intonasiyasına xas olan cəhətləridən biri sözləri fərqləndirməkdən ibarətdir. Belə intonasiya vasitəsilə səs tərkibinə görə üst-üstə düşən və vurğusu eyni hecada olan sözlər fərqləndirilir: *apklotas* “örtülü” – *apklōtas* “örtük”, *sūris* “pendir” – *sūris* “duzluluq”, *kietis* “yabanı ərik” – *kiētis* “bərklik”, *aukštas* “yüksək” – *aūkštas* “çardaq; mərtəbə”, *antis* “ördək” – *añtis* “qoltuq”, *kaltas* “balta” – *kaĩtas* “günahkar olmaq” (18, 165).

Bəzən səs intonasiyası eyni bir sözün qrammatik formalarının fərqləndirilməsində yeganə vasitə kimi çıxış edə bilər. Məsələn, litva dilində miqdar sayının qrammatik formaları paradigmasında (*du* “iki”, *dvi* “iki”) yönlük və birgəlik halların formaları yalnız səs intonasiyasına görə fərqlənir: yönlük hal formasında şəkilçinin tərkibindəki [ie] diftonqu alçalın intonasiya ilə (*dviem*), birgəlik hal formasında isə yüksələn intonasiya ilə (*dviẽm*) tələffüz edilir (18, 165).

Dünya dillərində supraseqment səs əvəzlənmələrinin formal baxımdan təhlili göstərir ki, seqment səs əvəzlənmələri kimi, supraseqment səs əvəzlənmələrini də substitusiya (əvəzetmə), qısalma, genişlənmə və metateza növlərinə ayırmaq olar (17, 117).

Supraseqment substitusiyalar və ya *supraseqment əvəzetmələr* üçün qayda belədir ki, birinci hecası vurğulu olan sol üzvün əvəzlənməsi nəticəsində vurğu sağ üzvün ikinci hecasına yerini dəyişir. Bunu belə bir formulla göstərə bilərik:

$$/_\prime/_\prime/_\prime \sim /_\prime/_\prime/_\prime \text{ və ya } /_\prime/_\prime/_\prime \sim /_\prime/_\prime/_\prime.$$

Burada /_{__}/ hecaları (onların sayı müxtəlif ola bilər), /_′/ vurğunu göstərir. Burada bir məsələyə də diqqət yetirmək lazım gəlir. Formulda heca və ya hecalar, onların üzərindəki vurğu müxtəlif dillər üçün müxtəlif şəkildə anlaşılmaları lazımdır. Həmin formul, deyək ki, german, roman, slavyan, türk kimi dillərə tətbiq olunduqda, heca vurğusu anlamına gəlməməlidir. “Heca vurğusu” və “söz vurğusu” terminləri dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif məfhumlar olaraq izah edilir. Məsələn, akad.

A.Axundov L.R.Zinderə istinadən yazır ki, “*heca aksentini (vurğusunu) hecanın tələffüz üsulu kimi müəyyənləşdirmək olar. Hər dildə bir neçə belə üsul olur, lakin heca aksentinin varlığı o zaman qəbul edilir ki, onların arasındakı fərqi fonematik mənası olur, yəni fərqləndirici vəzifə daşıyır. Belə dilləri heca aksenti olmayan monotonik dillərdən fərqli olaraq politonik dillər adlandırırlar. Heca aksentinin ayrı-ayrı tiplərini ifadə etmək üçün ton terminindən istifadə edirlər və deyirlər ki, filan dildə filan qədər ton vardır... Beləliklə ton saitin deyil, həqiqətən hecanın xassəsi olur. ... Aşağıdakı tonlar olduğu göstərilir: bərabər alçaq, bərabər yüksək, qalxan enən, enən-qalxan... Ayrı-ayrı dillərdə fərqlənən tonların sayı, görünür, ondan artıq olmur ...*” (3, 288-289). Alim heca vurğusunu daha çox Çin-Tibet qrupundan olan dillərə aid olduğunu yazır və qeyd edir ki, Azərbaycan dilində əslində heca vurğusu yoxdur (3, 289).

Azərbaycan dilində yuxarıda izah edilən mənada heca vurğusu yoxdur. Azərbaycan dilində söz vurğusu vardır. Dilçilik ədəbiyyatında “heca vurğusu” və “söz vurğusu” terminlərindən ənənəvi fonetik vahidlər kimi istifadə edilir və verilən izahat göstərir ki, bizim dilçilikdə həmin terminlərə heç bir fərq qoyulmur: “*Heca vurğusu – Sözün tərkibindəki hecalardan birinin qüvvətli şəkildə və ya səs tonunu dəyişməklə tələffüz edilərək başqalarından fərqləndirilməsi. Heca vurğusunun düz (müstəqim), qalxan, enən, qalxan-enən, enən-qalxan növləri vardır*” (2, 609). “*Söz vurğusu – İki və ya çoxhecalı sözün tərkibindəki hecalardan birinin hər hansı bir fonetik vasitə ilə fərqləndirilməsi, nəzərə çarpdırılması*” (2, 608).

Söz vurğusu söz və söz-forma daxilində hecalardan birinin bu və ya digər fonetik üsullarla fərqləndirilməsidir. Heca vurğusuna gəldikdə, bir sıra dillər üçün o, sözün ölçüsü kimi çıxış edir, çünki hər bir sözdə yalnız bir əsas heca vurğusu olur. Heca və söz vurğusu leksik və leksik-morfoloji vahidlərlə bağlıdır. Bunları nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı formul german, roman, slavyan, türk kimi dillərə tətbiq olunduqda, heca və ya hecalar dedikdə söz və ya söz-forma daxilindəki hecalar nəzərdə tutulur, vurğu isə söz vurğusu kimi başa düşülməlidir.

Suprasegment substitusiyalarda tonların bir-birini əvəz etməsi də baş verə bilər. Tonların əvəzlənməsi halında sol üzv alçalan tonla tələffüz edilsə, sağ üzv yüksələn tonla tələffüz edilir. Bunu belə bir formulla təsvir edə bilərik:

$/ \text{ }^{\alpha} / \sim / \text{ }^{\beta} /$

Burada $/ \text{ }^{\alpha} /$ hecanı, α , β müxtəlif tonları işarələyir. Suprasegment substitusiyaların vurğu ilə bağlı növləri bütün dillərdə təzahür edir. Ton əvəzlənmələri daha çox tonal dillər üçün səciyyəvidir.

Suprasegment qısaltmalarının səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, üzvlərin birində vurğu və ya tonun yeri boş olur. Vurğu və ya tonun ixtisarı adətən əvəzlənmənin sağ üzvünə aid olur. Bu qaydanı belə formullaşdırmaq olar:

$/ \text{ }^{\prime} / \sim / \text{ }^{\prime} /$

Burada $/ \text{ }^{\prime} /$ heca və ya hecaları, $^{\prime}$ vurğu və ya tonu işarələyir.

Suprasegment genişlənmələrə, qayda cəhətdən, suprasegment qısaltmaların tərsi kimi yanaşmaq olar. Qısaltmalarda əvəzlənmə üzvlərinin birində vurğu və ya ton ixtisara düşürsə, genişlənmələrdə üzvlərin birində, adətən, sağ üzv tərəfdə vurğusuz olan çıxış formanın vurğu daşıma xüsusiyyəti meydana çıxır. Suprasegment genişlənmələr üçün formul bu şəkildə olur:

/ _ _ / ~ / _ ' _ /

Burada / _ _ / heca və ya hecaları, // vurğunu işarələyir.

Suprasegment metatezalar formal baxımdan suprasegment əvəzətmələrdən fərqlənir. Başqa sözlə, suprasegment əvəzətmələr üçün / _ ' _ / ~ / _ _ ' / şəklindəki qaydanı həm bir vurğu modelinin başqası ilə əvəz edilməsi kimi, həm də vurğunun bir hecadan digərinə yer dəyişməsi kimi izah etmək olar.

İndi isə bu qaydalar əsasında müxtəlif dillərin materialları üzrə suprasegment səs əvəzlənmələrinə dair bəzi halları nəzərdən keçirək.

Suprasegment substitusiyalara və ya əvəzətmələrə bir çox dillərdə rast gəlinir. Deyək ki, feildən konversiya yolu ilə isim yaranması ingilis dilində geniş yayılmışdır. Bu suprasegment hadisədə vurğunun yerini dəyişməsi vacib şərtidir. İngilis dilində son hecası vurğulu olan feil kökündən yaranmış isimlərdə vurğu başlanğıc hecaya yerini dəyişir. Bu, konversiya hadisəsini avtomatik müşayiət edən vurğu substitusiyası və ya əvəzətməsi, yaxud vurğu metatezası adlandırıla bilər. Məsələn:

permit [pə'mɪt] “icazə vermək” ~ *permit* ['pə:mɪt] “icazə”,
rebel [rɪ'bel] “üsyən etmək, üsyən qaldırmaq” ~ *rebel* ['rebl] “üsyən”,
present [prɪ'zent] “hədiyyə etmək” ~ *present* ['preznt] “hədiyyə”,
perfume [pə'fju:m] “ətir vurmaq” ~ *perfume* ['pə:fju:m] “ətir”,
progress [prəu'gres] “inkişaf etmək” ~ *progress* ['prəugrəs] “inkişaf”,
object [əb'dʒekt] “etiraz etmək” ~ *object* ['əbdʒɪkt] “obyekt”

Bu nümunələr kok morfem daxilində suprasegment əvəzətmə hadisəsini nümayiş etdirir.

Azərbaycan dilində vurğunun yerindən asılı olaraq qrammatik mənaların dəyişməsi hadisəsinə müxtəlif nitq hissələri arasında rast gəlinir. Azərbaycan dilində vurğunun məna fərqləndirici funksiyası morfoloji cəhətdən omonimləşmiş sözlərdə geniş yayılmışdır. Belə sözlərin məna cəhətdən fərqləndirilməsi məhz vurğunun sayəsində mümkündür (3, 284-285; 5, 128-129; 4, 49-50; 11, 323-324; 6, 160-172). Morfoloji omonimləşmiş sözlərin nitq hissələri arasında suprasegment əvəzətmə hadisəsinə nümunələr:

1. *-ma*, *-mə* inkar və feildən isim düzəldən şəkilçilər vasitəsilə:

(feil) *as+ma* ~ *as+ma* (isim);

(feil) *bas+ma* ~ *bas+ma* (isim),

(feil) *süz+mə* ~ *süz+mə* (isim),

(feil) *bağ+la+ma* ~ *bağ+la+ma* (isim).

2. *-la*, *-lə* feil düzəldici və birgəlik, vasitəlik şəkilçiləri ilə:

(feil) *dağ+la* ~ *dağ+la* (isim),

(feil) *baş+la* ~ *baş+la* (isim),

(feil) *biz+lə* ~ *biz+lə* (isim),

(feil) *göz+lə* ~ *göz+lə* (isim).

Nümunələrdən göründüyü kimi, vurğu əvəzlənməsi Azərbaycan dilində feil və isim, bəzən də sifət nitq hissəsinə aid məna fərqləndirici funksiyası yerinə yetirir və morfoloji vasitə kimi çıxış edir.

Vurğu Azərbaycan dilində feil nitq hissəsi daxilində də mənanı fərqləndirə bilər. Dilimizdə əmr formasında feillər vurğu əvəzlənməsi ilə ikinci şəxsin təkinə və cəminə aid ola bilər. Məsələn:

(sən) *yay+ın* ~ (siz) *yay+ın*,

(sən) *de+y+in* ~ (siz) *de+y+in*,

(sən) *sür+ün* ~ (siz) *sür+ün*,

(sən) *ov+un* ~ (siz) *ov+un*.

Tonallığa görə omonimlik və məna fərqlənməsi əlaməti vurğunun zəif tonallığının üstünlüyü *-im*⁴ və *-ış*⁴ şəkilçiləri ilə düzələn isimlərlə feilin əmr formasının birinci və ikinci şəxslərini bildirən omonim sözlərdə də müşahidə olunur. Məsələn:

(isim) *böl+üm* ~ (mən) *böl+üm* (feil)

(isim) *kəs+im* ~ (mən) *kəs+im* (feil)

(isim) *vur+uş* ~ (sən) *vur+uş* (feil)

(isim) *gör+üş* ~ (sən) *gör+üş* (feil)

“Bu sözlərdə sanki vurğu sona düşür. Lakin isimlərdə son hecəda tonallıq zəif, feillərdə isə güclüdür. Feillərdə tonallıq qalxan tonla müşayiət edilir.” (11, 324).

Azərbaycan dilində vurğu əvəzlənməsi ilə qrammatik mənanın dəyişməsi feil və isim nitq hissələrindən əlavə, zərf ~ isim, feili bağlama ~ zərf söz kateqoriyalarında da müşahidə olunur. Məsələn:

(zərf) *dim+dik* ~ *dim+dik* (isim)

(f.b.) *qaç+araq* ~ *qaç+araq* (zərf)

(f.b.) *çap+araq* ~ *çap+araq* (zərf)

Bu halda və yuxarıda sadalanan digər hallarda da vurğu əvəzlənməsi omonim şəkilçi morfemlərdə özünü göstərir. Birinin sözdüzəldici, digərinin sözdəyişdirici morfeim kimi çıxış etdiyi omonim cütlərdə sözdüzəldici morfeim vurğulu, sözdəyişdirici morfeim isə vurğuzus olmaqla fərqlənir.

Dünya dillərinin müəyyən hissəsində, o cümlədən Azərbaycan dilinin də daxil olduğu türk dillərində mürəkkəb sözün bölünməzliyi, yəni onu hissələrə bölmənin mümkünsüzlüyü bir sıra meyarlar vasitəsilə izah olunur. Onların biri də mürəkkəb sözlərlə sərbəst sintaktik birləşmələr arasında fonetik-prosodik fərqlərin olmasıdır ki, burada vurğu əsas rol oynayır. Bir sıra türk dillərində söz birləşmələrinin leksikləşməsi əsasında yaranmış xeyli mürəkkəb sözlər vardır. Türk

dillərində antroponim və toponimlərin də müəyyən layı söz birləşməsinin mürəkkəb sözə keçməsi nəticəsində yaranmışdır. Bəzi tədqiqatçılar söz birləşməsinin leksikləşməsi əsasında yaranmış mürəkkəb sözləri sözyaratma üsuluna görə deyil, tərkibinə görə mürəkkəb hesab edirlər. Onların mülahizələrini xülasə etsək, təxminən aşağıdakı mənzərə alınır: mürəkkəb sözə çevrilmə prosesində, birinci, tərəflər arasındakı sintaktik əlaqə yox olur, nəticədə söz birləşməsinin komponentləri müstəqilliyini itirir, ikinci, söz birləşməsinin müstəqil sözləri arasında mövcud olan müəyyən pauza və ya fasilə yox olur, üçüncü, söz birləşməsinin müstəqil vurğularından biri ixtisar olunmaqla prosodik dəyişmə baş verir, dördüncü, söz birləşməsi vahid bir məfhumu bildirməyə başlayır. Beləliklə, söz birləşməsinin mürəkkəb sözə keçməsi prosesi leksik-qrammatik və fonetik-prosodik xarakterli mühüm dəyişmələrlə müşayiət olunur. (1, 37-38; 9, 39; 7, 29; 13, 56). Həmin xüsusiyyətlər az və ya çox dərəcədə, yuxarıda supraseqment qısalmalarına dair söz birləşməsində vurğunun ixtisarına görə mürəkkəb sözün əmələ gəlməsinə dair verilmiş nümunələrin aid olduğu digər dilləri də əhatə edir.

Bəzi türk dillərinin materialları əsasında həmin xüsusiyyəti nəzərdən keçirək:

Azərbaycan dilində: *ağac dələn* ~ *ağacdələn*; *beş barmaq* ~ *beşbarmaq*, *üç təpə* ~ *Üçtəpə*; *Xan kənd-i* ~ *Xankəndi* və s.

Türk dilində: *böyük anne* “böyük ana” ~ *böyükanne* “nənə”; *kahve altı* ~ *kahvaltı* “səhər yeməyi”; *açık göz* ~ *açıkgöz* “ayıq, sayıq”; *ak deniz* ~ *Akdeniz* “Aralıq dənizi”; *ayak kab+ı* ~ *ayakkabı* (14, 185-186), *sivri sinek* ~ *sivrisinek* “ağcaqanad” (10, 10).

Türkmən dilində: *üç depe* ~ *üçdepe*, *on yıllık* ~ *onyıllık*, *qara qum* ~ *Qaraqum* (Oğuz qrupu türk, 1986, s. 10)

Özbək dilində: *öç poçmak* “üç күнç” ~ *öçpoçmak* “üçkүнç”, *dürt poçmak* “dörd күнç” ~ *dürtpoçmak* “dörd-kүнç” (8, 79).

Beləliklə, supraseqment səs əvəzlənmələrinin bir sıra qohum və qohum olmayan dillərin materialları əsasında təhlili göstərir ki, bütün supraseqment səs əvəzlənmələrini məhdud sayda dillərdə təmsil olunan supraseqment səs əvəzlənmələrinə və bir çox dillərdə təmsil olunan supraseqment səs əvəzlənmələrinə ayırmaq olar. Təhlil etdiyimiz materiallar supraseqment səs əvəzlənmələri arasında supraseqment əvəzlənmələrin (o cümlədən supraseqment metatezaların) daha geniş yayıldığını, supraseqment qısalmaların isə onlara nisbətən az yayıldığını göstərir. Təhlil materialları içərisində supraseqment genişlənmələrə aid nümunələrə rast gəlinmir.

АББАСОВА САДАГАТ

**НЕКОТОРЫЕ МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ
СУПРАСЕГМЕНТНЫХ ГОЛОСОВЫХ ДОПОЛНЕНИЙ НА
ФЛЕКТИВНОМ И ЯЗЫКОВЫХ ЯЗЫКАХ**

Резюме

Хотя сегментные звуковые замены, которые считаются сегментарными событиями в мировых языках, изучались в разной степени с фонетической точки зрения (например, позиционные замены, комбинаторные замены, исторические звуковые замены и т. д.) на основе материалов из разных языков, выявление универсальных и специфических признаков звуковых замен, выступающих в качестве морфологического инструмента, является одним из важных вопросов для формирования типологического инвентаря языков.

Замены гласных появляются как замены сегментов и надсегментов. Последовательности сегментов или фонем всегда действуют как операнды замен. Замены супraseгментов менее распространены, чем замены сегментных звуков.

Предложенная И. Мельчуком классификация сегментных и надсегментных звуковых замен, выступающих в качестве морфологического инструмента, отличается полнотой и систематичностью. Основываясь на этой классификации, можно выделить четыре основные группы на уровнях сегментов и суперсегмента в родственных или несвязанных языках: а) замены, б) аббревиатуры, в) расширения и г) метатетические звуковые замены. Любая звуковая замена в разных языках относится к одной из этих групп. Такие изменения охватывают гласные в корне слова, конечные согласные корня слова, различные части речи, в основном конечные согласные суффиксов, образующих существительные, согласные в приставках, образующих глаголы, и так далее.

Ключевые слова: звуковые изменения, сегмент, супraseгмент, флексия, агглютинант

Abbasova Sadaqat

**SOME MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF
SUPRASEGMENTAL VOICE ADDITIONS IN FLEKTIV AND LANGUAGE
LANGUAGES**

Summary

Although segment sound substitutions, which are considered to be segmental events in world languages, have been studied to varying degrees from a phonetic point of view (eg, position substitutions, combinatorial substitutions, historical sound substitutions, etc.) based on materials from different languages, the identification of

universal and specific features of sound substitutions, which act as a morphological tool, is one of the important issues for the formation of the typological inventory of languages.

Vowel substitutions appear as segment and suprasegment substitutions. Segment or phoneme sequences always act as operands of substitutions. Suprasegment substitutions are less common than segment sound substitutions.

The classification proposed by I. Melchuk on segment and suprasegment sound substitutions, which act as a morphological tool, is distinguished by its comprehensiveness and systematization. Based on this classification, four main groups can be distinguished at segment and suprasegment levels in related or unrelated languages: a) substitutions, b) abbreviations, c) extensions, and d) metathetic sound substitutions. Any sound substitution in different languages belongs to one of these groups. Such changes cover the vowels in the root of a word, the final consonants of a word root, various parts of speech, mainly the final consonants of suffixes that form **nouns, consonants in prefixes that form verbs, and so on.**

Keywords: sound substitutions, segment, suprasegment, inflection, conjugation

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

4. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.

5. Adilov M. I., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 656 s.

6. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.

7. Cəlilov F. A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1988, 285 s.

8. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 256 s.

9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı: Nurlan, 2007, 310 s.

10. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.

11. Kazımov İsmayıl. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. Bakı: Elm, 2019, 304 s.

12. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.

13. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. – Bakı: Elm, 1986. – 134 s.

14. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 320 s.

Rus dilində

15. Амбразас В. и др. Литовский язык. // Языки народов СССР. Т. 1. Индоевропейские языки. М., 1966, с. 500–527.

16. Ганиев Ф. А. Способы и типы образования сложных слов в современном татарском языке // Советская тюркология, 1983, № 2, с. 49-59.

17. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. М. – Л., Изд-во АН СССР, 1941, 312 с.

18. Маслов Ю. С. Введение в языкознание: Учеб. для филол. спец. вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высшая школа, 1987, 272 с

19. Матусевич М. И. Современный русский язык: Фонетика. М., 1976. М.: «Просвещение», 1976. 288 с.

20. Мельчук, И. А. Курс общей морфологии / И. А. Мельчук; пер. И. А. Муравьева, Е. Г. Устинова. – Москва - Вена: Языки русской культуры, 2000. – Том 3. – 370 с.

21. Немченко, В. Н. Введение в языкознание: учебник для вузов / В.Н.Немченко. – М.: Дрофа, 2008. - 703 с.

22. Панов М. В. Современный русский язык: Фонетика. М: Высшая школа, 1979. 256 с.

23. Шайкевич А.Я. Введение в лингвистику: Учеб. пособ. для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2005. 400 с.

24. Широков О.С. Языковедение: введение в науку о языках /Под ред. А.А.Волкова. М.: «Добросвет», 2003. (Studia académica). 736 с.

İngilis dilində

25. Ladefoged, P., & Johnson, K. A course in phonetics (6th ed.). Boston, MA: Wadsworth, 2011, 339 p. // <https://vulms.vu.edu.pk/Courses/ENG507/Downloads/A-Course-in-Phonetics.pdf>

26. Parker S. Lecture Notes and Other Handouts for Introductory Phonology: A Course Packet. Dallas: GIAL and SIL International, 2013, 210 p. // https://www.diu.edu/documents/Parker_Handouts-Intro-Phonology.pdf Accessed: 7.09.2021.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.11.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.11.2021

**Rəyçi: filologiya elməri doktoru, professor Həbib Zərbəliyev
qızı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**